

СРПСКИ ТРГОВЦИ И ЗАНАТЛИЈЕ У УГАРСКОЈ ОД XVI ДО ПОЧЕТКА XIX ВЕКА[Ⓜ]

Мита Костић

Док је Турцима у XIV и XV веку требало скоро сто година да освоје самосталне српске државе (1389–1479), Угарску су освојили за упола мање времена. Између освајања Београда (1521) и Будима (1541) они су заузели Срем и Бачку, 1547. освојили су Барању и Славонију, и 1572. Банат, а изгубили су те покрајине миром у Карловцима 1699, односно, кад је реч о Банату, миром у Пожаревцу 1718. године.

Српска црквена организација под Мађарима, Београдска епархија са викаријатом у Јенопољу, од доласка Турака названа Угарска епархија, ширила се напоредо са ширењем турске власти све дубље у угарске области, и после обнове Пећке патријаршије 1557. год. развила се под Турцима у моћну Београдско-сремску митрополију с неких шест епархија и око тридесет манастира. Путописац Штефан Герлах је 1571. год. приметио да „Раџи“ имају на простору између Ковина и Београда своје попове, калуђере и калуђерице, дакле, добру црквену организацију.

За време дугог, скоро двестагодишњег мирног раздобља турског господства у областима јужне Угарске услед пораста производних снага у нашем народу, почео је да расте број Срба трговаца и занатлија и да се развија грађански сталеж.

Још на почетку турске владавине на Балкану, крајем XV века, путописац Феликс Петанчић спомињао је да Стара Србија има „мноштво путујућих трговаца Срба (Serviani)“. Већ од средине XVI века на бечкој пијаци јављају се српски трговци извозници и увозници, које турске власти штите. Санџак-бег београдско-смедеревски Хусрев-бег тражио је у свом српски писаном писму 1535. год. од Фердинанда I да ослободи трговца Дмитра Купинића који је био „на веру ухваћен“, претећи одмаздом над аустријским трговцима. У пазарној вреви бечке пијаци 1548. год. „von Sprachen mancherlei“ чуо се, видимо, и „rätzisch“. Неке врсте финих тканина које су око средине XVI века по Угарској продавали српски трговци звале су се „рацке“, за разлику од других. Путописац Д. Циглада спомиње 1572. године Србе трговце у Пешти и у Рац-Ковину (ниже Пеште, на дунавском острву Чепељу), који су основали српски становници, већином трговци из Ковина на доњем Дунаву кад су се 1440. тамо преселили због турске опасности. Они су касније добили потврду дипломе краља Жигмунда од 4. јула 1453, која им је допуштала не само да тргују по целој Угарској, него и да прелазе у „regnum Rasciae“ и преносе робу свих врста и тамо и назад. (...)

[Ⓜ] Овај текст Мите Костића, истакнутог српског историчара, професора Универзитета и академика САНУ (Сремска Митровица 1886 – Београд 1980), који овде због ограниченог простора доносимо без научног апарата и са скраћењима појединих пасуса, као и са прилагођеним насловом, изворно је интегрално објављен као поглавље „Социјално-економско формирање трговачког и занатлијског слоја српског грађанског сталежа од 16. до 19. века“ у књизи *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века* (Београд: Историјски институт САН, 1952). Овде га прештапавамо према новом издању у књизи: Мита Костић, *Културноисторијска раскрсница Срба у XVIII веку. Одабране студије*, изабрао и приредио Властимир Ђокић (Загреб: Српско културно друштво "Просвјета", 2010). Захваљујемо г. Ђокићу што нам је указао на вредност дела академика Костића и доставио нам овај његов текст за објављивање.

Из Катастига Пећке патријаршије 1660–1666. год., тј. пописа насеља и појединаца у Банату који су дали милостињу по обавези или добровољно, види се да је Банат у то време био искључиво српски, уколико није био муслимански, и да је у Банату, нарочито у паланкама, било доста Срба трговаца и занатлија.

Трговина Турске са Аустријом толико је напредовала да су у XVII веку српски трговци у Бечу основали рацку трговачку компанију ради заштите својих интереса, пошто је трговина била условљена посебним дозволама.

Успешним српским трговцима разне пограничне, ниже и више државне и градске, војне и цивилне власти у Угарској и Аустрији причињавале су разне сметње и неприлике.

Тако је Пожунски статут од 26. априла 1654. год. изрично забрањивао Рацима и Јеврејима да бораве и тргују у граду. Често се, додуше, ни српски трговци нису држали прописâ о трговини. У јулу 1633. год. јављено је Ратном савету да је „опет једна рацка лађа без пасоша стигла у Коморан”. Због кршења трговинских прописа Дворска комора је 1666. год. српским трговцима Илији и Јакову за казну одузела хиљаду и по дуката.

Но због државне користи и турске и аустријске власти често су помагале српским трговцима и узимале их у заштиту. Крајем 1641. год. турски посланик у Бечу, Мехмед-ага, посредовао је да се неким Србима врати новац одузет због контрабанде. У мају 1651. турски поклицар Хасан-паша тражио је од Ратног савета пасош за Србе трговце („Rätzen”), да би могли увести 500 џакова вуне без царине. Четвртог децембра 1674. год. будимски везир затражио је од Ратног савета да се пуне српски трговци („rätzische Kaufleute”) задржани у Пожуну.

Нарочито су војне власти ометале српске трговце у Коморану, где су се Срби населили почетком XVI века и већ 1517. имали засебно предграђе с црквом и гробљем. Сâм палатин Угарске тражио је 5. октобра 1632. да се српски и грчки трговци одстране из Коморана. У децембру 1651. год. српски трговци („Rätzen”) жалили су се због тога што им је потпуковник Босани забранио трговину вуном и другом трговачком робом. Пошто је вуна тада била један од најважнијих, у Аустрији врло тражених увозних артикала из Турске, што казује и пример да је један српски трговац из Београда добио дозволу да сам увезе 50 џакова вуне без царине, то је и ова жалба имала успеха. Једанаестог децембра Ратни савет је издао налог Босанију да Србе у Коморану штити при њиховој трговини. Године 1666. Срби Коморана подигли су нову цркву, пошто се стара због потребе проширења тврђаве морала порушити. У јануару 1669. жалила се, штавише, и сама Угарска комора Ратном савету у Бечу да неки официри коморанског гарнизона прекомерно глобе мађарске и „рацке” трговце. Шестог октобра 1670. из Беча је наређено Јовану Естерхазију да врати ствари одузете од Раца између Коморана и Ђура.

Осим од државних власти српски трговци трпели су штете и од разбојничких чета које су често нападале и робиле целе трговачке караване, па и српске трговачке лађе на Дунаву. У новембру 1656. год. разбојници су више Коморана опљачкали једну српску трговачку лађу („rätzisches Kaufmannsschiff”) и при том убили 50 особа. Поведена истрага остала је без резултата, јер су коловође побегле у Турску и Ердељ.

Као и други, и српски трговци често су кријумчарили забрањену робу из Аустрије, нарочито оружје. У септембру 1677. год. бечки грађанин Михаел Милцбахер је поднео пријаву Ратном савету да Срби (Rätzen) воде штетну трговину, износе разноврсно оружје и други ратни материјал у Угарску и Турску, те да би управа града требало да изда наредбу да се пази не само код Црвене куле, него и код других градских капија, да се такав извоз спречи и сухим и воденим путем. Ратни савет је 15. септембра одговорио да је због таквог

рада српских трговаца био увек противан да се они трпе у граду, али и да би пријављач требало да своју пријаву докаже. У Бечу су, наиме, и иначе, али нарочито око 1683, страховали од Срба, Грка и Цинцара трговаца – сматрајући их за турске шпијуне на основи дописа ћесарског резидента на Порти, Кауница.

И поред све обесправљености, личне и имовинске несигурности и крајње беде турске раје у XVI и XVII веку, способни и сналажљиви појединци – нарочито трговци и занатлије, понеке црквене општине и манастири ипак су налазили начина да материјално напредују, богате се, стварају капитал, па чак и спахилуке. Неколико примера то јасно илуструје. (...)

Као типичан пример српског велетрговца, извозника и увозника под Турцима око средине XVIII века наводимо Петра Андрејевића из Пећи (+ 1787). Из његовог тефтера, у који је бележио комисион, куповине и продаје које је вршио за време и у међувремену између четири путовања у Венецију (1746–1747, 1747–1748, 1749–1751. и 1775. год.), видимо врсте робе, цене, начине трговања и правце којима се тада кретао један део српске трговине. Андрејевић је углавном у Венецију извозио вуну, а за добијени новац је у Венецији, па и на кредит, куповао разну робу, понајвише мануфактурну, па се онда преко Сплита или Дубровника враћао у Сарајево, где му је било главно стовариште и где се дуже времена задржавао, продавао, трампио и куповао; потом се враћао у Пећ и одатле остатак непродате робе разносио у Скопље, Приштину, Ниш, Пирот, Софију, Бијело Поље и друга места. (...)

Турски еснафи или руфети тога доба имали су своје статуте, који су били истоветни у свим еснафима и нису били писани. Статутима су били тачно одређени: еснафски послови и односи једног еснафа према другом и према властима; време кад шегрт постаје калфа и калфа мајстор („тестир“); односи између мајстора и калфи и шегрта; начин како се бирају часници одбора („лонџе“, како су то занатлије обично називале) и њихов делокруг; начин како се одређују и извршавају казне. У чаршији су могле радити и трговати само еснафлије; занатлија је могао отворити дућан само у својој чаршији а не и у чаршији другог заната, с изузетком кафеџије и месара. Сваки еснаф био је аутономан и бирао је своју управу коју су чинили: ћехаја, чауш, устабаша и калфабаша. На челу управе је стајао ћехаја (или ћаја), који је управљао еснафом и био посредник између еснафа и власти. Чауш је био његов помоћник и извршилац његових наредаба. Устабаша је био најбољи мајстор, чије је мишљење одлучивало у споровима око квалитета израђене робе и пред којим су шегрти полагали испит за калфе. Калфабаша се старао за приређивање еснафских излета („кушнаме“) и посела као и о томе да се ради по утврђеној мери. Еснафска скупштина бирала је управу, одређивала цену роби, која је за исти предмет била једнака у свим занатлијским радњама одређеног места, повишице плата калфама итд. Да би постао калфа шегрт је морао да положи испит пред комисијом и устабашом и изради један предмет по узору. Сваки еснаф водио је своје тефтере у које су били уписани сви мајстори и калфе и имао је свој барјак.

Као што се види, турски еснафски статuti били су у битним стварима једнаки европским цеховским статутима тога времена. (...)

Кад су Турци после освајања Смедерева загосподарили српским областима, брзо је нестало не само српских деспота, него и властеле и властеличића. Као последњи представници властеле под Турцима, који су опстали чак до XVIII века, сматрају се бератлијски кнезови Рашковићи из Старог Влаха и Карапанџићи из Крајине. Раније, у XVII и XVI веку, тих представника и спомена властеле било је више судећи по неким, у старим поменицима XV–XVIII века забележеним додацима уз лична имена као што су: жупан,

војвода, кнез, примићур и др.; они су свакако, по мишљењу Стојана Новаковића, припадали негдашњој мањој власти, „ако не баш увек, а оно много пута”.

У турској војној организацији XVI и XVII века налазио се велики број Срба плаћеника званих „мартолози”, подељених у посебне чете од 10 људи или „оде”, под „одабашама”, или чете од 100 људи, под „јузбашама”. Средином XVI века у скоро свим већим турским гарнизонима, нарочито пограничним, био је сразмерно знатан број мартолоза. Услед тога се, наравно, српски језик у турској војсци био толико одомаћио да се на пример путописац Пигафета 1567. год. с будимским пашом могао српски разговарати и забележити да тај језик знају малтене сви Турци, особито војници.

И поменути српски кнезови (разних врста) под Турцима XVI и XVII века и војничке старешине Срба мартолоза – одабаше и јузбаше, били су ктитори црква и манастира. (...)

Тај мирни дугогодишњи развој српске трговине и занатства под Турцима из основа је пореметио и прекинуо аустро-турски рат од 1683. до 1699.

После победе над Турцима под Бечом 1683, аустријска војска је брзо ослободила Угарску, освојила Београд и Ниш и помоћу српских устаника продрла је до Скопља и Призрена, где је генерала Пиколоминија дочекао патријарх Арсеније III Чарнојевић. Кад су се услед енергичне акције великог везира Мустафе Ђуприлића Аустријанци морали хитно да повуку из освојене Србије, са њима је кренуо и патријарх Арсеније праћен великим бројем народа, и уз десну обалу Дунава у новембру 1690. доспео је у Сентандреју, а одатле је пошао у Коморан, где га је нашао епископ Исаија Ђаковић и предао му царску привилегију од 21. августа 1690 (добијену на основу раније вођених преговора у Бечу с царским двором). Њоме се Србима у Монархији углавном гарантовала слобода вероисповести и црквена управа, а у световним стварима ослобођење од свих терета и давања, нарочито десетка.

Од тих Срба бегунаца Великом сеобом бачених на север, део се населио у пределу између Дунава и Тисе око Сегедина, Суботице, Баје и Дебрецина; други део у Барањи између Осијека и Будима, а већина народа стигла је до Будима и пошла даље на север, у градове Острогон и Ђур.

Ти насељеници, привремено настањени по колибама или на брзу руку скрпљеним кућицама од плетера, живели су бедно, али је међу њима био и велики број бораца и веома имућних људи, трговаца и занатлија, који су одмах почели радити. По VI тачци Леополдове привилегије од 2. априла 1691, Срби у ђурској, коморанској, стонобеградској и веспримској жупанији били су ослобођени сваке контрибуције и гарантовано им је да их у трговини нико не сме ометати.

Један енглески путопис из тог времена говори да у хиљаду и по до две хиљаде највише од блата начињених и сламом покривених кућа и колиба, како би у случају нужде могли одмах да пођу даље, станује до 20.000 српских душа („Rascians”), али и да међу њима има и „врло богатих”. Руски путописац Василије Григорович Барски записао је да је у Будиму „богато дариван од Срба трговаца и занатлија”. Пећки патријарх Мојсије писао је 17. новембра 1718. из Новог Пазара београдско-карловачком митрополиту Вићентију да је тамо мало народа остало, и то све сиромашно; што је имућније, прешло је у северне крајеве.

Ти досељеници са Балкана, који су и дотада с многобројним Србима старинцима које су затекли преко Саве и Дунава у Угарској тек ослобођеној од Турака имали заједничко друштвено устројство: народно-црквену организацију у оквиру Пећке патријаршије, своје црквене општине и еснафе, почели су да се – заштићени привилегијама – друштвено нагло

прибирају и да се према политичким и социјално-економским приликама у хришћанској иноверној али њима не пријатељски расположеној Угарској, реорганизују и класно диференцирају. (...)

У тешкој и неравноправној борби са католичким клиром, државним војним и цивилним жупанијским властима за народни и верски опстанак у Угарској, од свих српских друштвених слојева на почетку XVIII века највише су се истакли трговци и занатлије. Већ прекаљени у борби за опстанак под Турцима, ти способни и окретни људи брзо су се снашли у новој средини, почели су одмах да раде и тргују и да се организују као и под Турцима у занатлијске еснафе и трговачке компаније. Асимилујући преко својих еснафа и компанија једноверне Грке и Цинцаре у немешкој и „лењој” Угарској (Бартенштајн), где је у XVIII веку сваки 21. Мађар био племић као и у Хрватској XVIII века – они су прихватили знатан део унутрашње и спољне трговине у своје руке и постали носилац народног отпора и културног напретка као што су то раније били у Турској.

Ценећи првенствено ратничке способности Срба досељеника у ратовима против Турака и против сепаратистичких тежњи Мађара, бечка влада је при организовању Војне границе нарочито обраћала пажњу на заштиту и захтеве српских трговаца и занатлија.

Још Фердинанд II је у Statuta Valachorum, које је издао српским крајишницима између Драве и Саве 5. октобра 1630. у Регензбургу, тачно одредио да „они могу волове, краве, коње, овце, козе, свиње, вино и храну сваке врсте као и други становници по постојећим државним прописима продавати и куповати, увозити и извозити”. Дворски ратни савет је у свом нацрту организације милиције у Војној граници од 22. августа 1699, између осталог предложио да се „тој милицији допусти слободна трговина, али да се притом наплаћује малтарина, царина као и другим становницима и трговцима, пошто се потпуна забрана слободне трговине код те нације, која је од природе за то рођена и настројена, не би могла одржати.”

На жалбе Срба да угарске црквене и жупанијске власти не респектују њихова привилегијална права, Леополд I је, Патентом од 2. августа 1691, преко Угарске дворске канцеларије наредио жупанијама ђурској, коморанској, стонобеоградској и веспримској да од Срба не траже зимски прирез и да их не ометају у вођењу трговине и заната – „in ihrem Handel und Wandel, comercii vel negotiationibus”. Али, та ометања су и даље трајала; у пролеће 1693. српски трговци жалили су се да им командант у Ђуру наплаћује царину. Но, ваља признати да се ни они нису увек придржавали трговинских прописа, обазирали на права мађарских и немачких трговачких и занатлијских цехова, да су се каткад бавили шверцом па и горим стварима против државних закона. Приликом опсаде Београда, на пример, неки српски трговци ухваћени су како кришом дотурају храну и ракију опседнутом непријатељу.

Као и у Турској, и у 1686. год. ослобођеној Угарској, као, уосталом, и раније у слободној Угарској и целој Европи, право обављања заната било је везано за цехове, све до наступа уставне ере 1872.

Занатлијски цехови у Угарској били су одвајкада организовани по немачким или италијанским узорима, али су прилагођавањем локалним и националним односима добијали национално обележје. Срби су одмах после Велике сеобе почели улазити у немачко- или мађарско-српске цехове, или су оснивали своје засебне. Сви српски занати у Угарској носили су испочетка турска имена: абаџија, бакал, ћурчија, терзија, табак, симиџија, дунђер, касап, туфегџија, капамација, екмеџија, фурунџија и др., и имали су писана еснафска правила са турском занатлијском терминологијом. Но убрзо су Срби у не

баш пријатељској им мађарској средини, нарочито у градовима горње Угарске, почели ради бољег унапређења својих интереса да излазе из заједничких цехова и оснивају своје, с новим статутима прилагођеним социјално-економским приликама, потврђиваним од Леополда I, па онда, по старом обичају из Турске, и од патријарха Арсенија, у којима је турска еснафска терминологија већ била измењена стручним изразима аустријско-угарске државне администрације и цеховских статута. То се лепо види у статуту терзијског руфета у Будиму, који је Леополд I потврдио 15. марта 1695, српског месарског руфета у Будиму од 15. марта 1695, српског табачког руфета у Сентандреји од 13. јула 1697, привилегији за калфе и шегрте табачког цеха у Сентандреји од 6. априла 1769.

Осим цару, Сентандрејци занатлије су се за потврду свога цеха, по обичају донесеном из Турске, обраћали и патријарху Арсенију III. Петнаестог (27) јула 1697. патријарх је у Сентандреји потврдио правила руфета табачког: „како еште у мирно време од старине имали су на обичај мајсторско уреждане”. На сличну молбу потврдио је (1699) и реду механџијском у Сентандреји изабраног „механџи-башу” Татомира, прописао уредбу за њихов цех и таксе које ће чланови плаћати варошкој управи од акова вина, ракије, шербета и пива, те известио све власти.

Крвави Ракоцијев устанак 1703–1710. год. опустошио је горњу Угарску, десетковао српско становништво, паралисао привредни живот и зауставио трговину. Али српски трговци су сред свих тешкоћа грађанског рата у затишју борбе ипак наставили рад и материјално помагали митрополита Исаију Ђаковића кад је, после смрти патријарха Арсенија (27. октобра 1706), отишао у Беч да уреди народно-црквене ствари. Митрополит је затражио од Коморанаца пара, јер „како можеш што добити или одржати кад су од свега руке празне и свезане?” – писао је начелнику српског општества у Коморану, Адаму Фелдварију. Стога је позвао у Беч, поред првака из официјерског staleжа, и „*rasciani quaestores, qui aliunde numerose ad hac nundianas convenire solent*” – писао је 1707. језуита Хевенши цару Јосифу I.

Још лепше је поткупљивост бечких врховних власти окарактерисао стари биров српског дела Будима, Табана, Вукоман Лазаревић, кога су српски трговци послали у Беч да се жали на немачке и мађарске трговце из горњег Будима што их ометају у трговини у Табану: „и да знате моја мила браћо”, писао је Вукоман 16. маја 1708. из Беча, „ко нема новаца, на њега овде и не гледају”, дакле, „пошаљите трошка”.

После ослобођења од Турака, српски трговци и занатлије најпре и најбрже су почели да напредују у Будиму, који је читаво столеће по ослобођењу имао више становника од Пеште. Срби су у Будиму после ослобођења чинили половину, у Пешти четвртину становништва, али се однос нагло мењао на њихову штету, тако да је већ 1720. од 12.178 становника било 57,27% Немаца, 37,62% Срба и само 4,5% Мађара.

Већ 1706. год. у Будиму је на 351 српско домаћинство било 88 српских дућана и занатских радионица са 25 различитих заната, који су још носили турска имена: 15 бакала, 24 ћурчије, 19 абација, 14 дунђера, 8 касапа, 4 ћебеџије, 4 капамаџије, и др. Њихов број и привредна снага стално су расли.

Ти занати у Будиму били су надалеко чувени, па су будимски занатлијски цехови важили међу Србима као нека врста високих занатлијских школа. Многи Срби из свих крајева Монархије слали су децу за шегрте у Будим и као калфе „на вандровку”. Из пописа будимског сабовског (кројачког) цеха из 1723. и 1773. види се да је од 89 мајстора и 383 уписана шегрта било поред оних из Будима и околине и Срба шегрта из Ђура, Токаја, Арада, Темишвара, Сегедина, Печуја, Сомбора, Вуковара, Осиека, Футога, Варадинског

шанца, Жабља, Карловаца, Митровице, Руме, Белегиша, Саса, из „Рватске од Копривнице“, итд.

Срби ћурчије у Будиму били су од 1696. до 1765. год. у заједници с немачким мајсторима, када су се Срби оделили у свој цех; но и дотада он је био готово чисто српски цех, јер је, на пример од 1743. до 1751. год. у цеху од 86 мајстора било само седморо Немаца а од 293 уписана шегрта само 20 Немаца; други су сви били Срби. И у том цеху је било Срба шегрта из Сегедина, Даља, Кобиља, Шанца, Варадина, Баје, Черевиха, Сомбора, Пироша и других места.

Будимски трговци увозници имали су пословне везе и с Цариградом и Солуном, као што показује спор трговаца браће Прерадовић из 1730. с цариградским трговцем Константином Апостолом око увоза 24 бале памука у вредности 998 холандских дуката.

Почетно цеховско заједништво Срба, Мађара и Немаца тешко се одржавало и почело се развргавати и у другим градовима северне Угарске. У Сегедину, на пример, у кројачком цеху католички и православни кројачи морали су да због размирица склопе уговор (1725) пред градским већем, по коме је „Zunftmeister“ две године био католик а једну Србин, према чему је и једна трећина чистог прихода имала припадати Србима. У Пешти су се пак Срби, Немци и Мађари још 1696. год. разделили из заједничког у своје посебне цехове.

Срби трговци и занатлије брзо су се снашли и наставили свој рад и у другим крајевима Угарске. У ослобођеном Печују нпр., Србе су 1693. истерали из града у предграђе, формално због тога што су српски трговци као и јеврејски двапут скупље продавали робу; прави разлог био је у ствари тај што нису хтели да приме унију.

У Печуј се 1711–1712. год. из Славоније вратио 81 избеглица, од чега 22 занатлије, и то: 7 абаџија, 3 чизмара, 2 кујунџије, 2 касапа, те по један калаџија, чаругџија, опанчар, сапунџија, капамаџија, дунђер, ковач, колар, табак и бозаџија. Баја, под Турцима такође наше насеље, била је још 1699. год. јако трговачко и занатлијско место: на 535 пореских глава имала је око 200 трговаца. По попису из 1727. год. Срби и Хрвати, православни и католици, још су у огромној већини, али на 380 домова већ има око 40 насељених Немаца те десетак домова Мађара. Обе групе нашег народа и даље живе и тргују на балкански начин, занати још носе турске називе; у Баји живи: 5 абаџија, 5 ћурчија, 3 табака, 4 чаругџије, 4 мутавџије, 5 мумџија, 3 сапунџије, 5 ужара, 3 чизмара, 3 касапа, 1 сабов, 3 колара, 2 ковача и 1 ткач. За наше људе постоје две механе и три бозаџинице, за Немце три „бирцуза“ и две пивнице.

Иако су наши православни и католици били језички и културно јединствени, католици су изгледа верски, па с тим у вези и осећајно, чинили заједницу са католичким Немцима и Мађарима, који су имали државну власт на својој страни и ометали Србе трговце и занатлије. У великој народној жалби из Баје Карлу VI од 1. новембра 1732, наводи се како бачки поджупан Адам Чупорт у Баји под разним изговорима глобом и затвором натерује српске занатлије да иду у католичку цркву и на процесије.

У јужној Угарској и у Војној граници српски трговачко-занатлијски сталеж најбоље је почео економски да напредује у Новом Саду, Великом Бечкереку, Панчеву, Земуну и Осијеку. Понајбоље се бројни и привредни развој нашег грађанског сталежа може пратити у Новом Саду. У првашњем мостобрану, Петроварадинском шанцу, који је 1694. год. подигла ћесарска војска на левој обали Дунава спрам Петроварадинске тврђаве и населила га српском милицијом, трговина и занати почели су нагло да напредују. Већ 1698. год. међу 32 пописане домовне старешине било је 5 трговаца, 4 терзије, 3 пекара и по један сапунџија, ћурчија, бравар и касап те један хирург. Године 1715. тамо је било већ 23

трговца и 48 занатлија са 65 помоћника. Године 1725. шест поименце познатих Срба трговаца допремало је железну робу лађама из Штајерске. Из године 1723. познат је први српски гомбарски и чизмарски цех. Кад је Београд 1739. предат Турцима, многи Срби, Грци, Јермени и Јевреји преселили су се у Нови Сад и оживели трговину. Још већи полет добили су трговина и занати после 1. фебруара 1748, кад је привилегијом Марије Терезије Петроварадински шанац проглашен за краљевски слободни град и прозван Neoplanta, Újvidék, Neusatz, односно Нови Сад. Откупну своту од преко 80.000 форинти, да би добили аутономију слободног града, платили су претежно Срби, већином трговци-целебције Стојан Богдановић, Мардарије Вучић, Давид Рацковић и др. (...)

Године 1762. Нови Сад је од укупно 2.763 становника имао 2.040 православних и само 30 брачних парова Мађара, који су, по речима њиховог пароха, знали српски као и мађарски говорити, те 55 Јевреја. Сто седамдесет један занатлија обављао је 31 различит занат, а највише је било кројача (31), ћурчија (29), чизмара (23), гомбара (9) и опанчара (7). Њихов број је стално растао: већ 1770. год. било је 63 кројача, 54 чизмара и сарача те 74 ћурчије; 1774. било је 82 кројача, 61 чизмар и 146 ћурчија; 1809. год. било је 89 кројача итд. Године 1753. осамнаест православних и четворица католичких трговаца основали су Купеческу трговачку компанију; но, кад се Срби нису могли сложити с католицима, добили су 1765. године, а католици нешто доцније, цеховску привилегију којом је регулисана трговина у граду и по вашарима. (...)

Трговци стоком – целебције – најбрже су се богатали и као такви учествовали су у јавним пословима. Елибертацију Новог Сада 1748. год. новчано су највише помогли целебције, па су зато двојица, Рацковић и Михаиловић, изабрани у Унутрашњи а пет других Срба целебција у Спољни сенат.

Прави Мађари у Угарској и Хрвати у Хрватској мање су се бавили трговином, па су се стари и новодосељени Срби трговци не само лако одржавали него и брзо надмашили своје суграђане Мађаре, Немце и Хрвате и успешно конкурисали и самим Грцима, Цинцарима, Јерменима и Јеврејима, те с њима заједно приграбили у своје руке знатан део угарске и аустријско-турске трговине. Поред наших извора и писаца то потврђују и страни извори и писци.

У XVIII веку претежно српска Сентандреја, која је 1766. год. имала 588 српских породица, трговала је платном, свилом, кожама и вином с Лајпцигом, Краковом и Трстом. Све до 1792. године Пешта, која је тада имала око 22.000 становника, куповала је финију робу у Сентандреји, пише Јаша Игњатовић, што му се на први поглед тешко може веровати али што постаје вероватније кад се узме у обзир да је крајем XVIII века у Сентандреји било таквих трговина као што је, на пример, мешовита трговина Петра Поповића Радубицког која је имала 15 калфи и 8 шегрта. Из трговачког тефтера те фирме из год. 1776. види се да је трговала: брокатима за свештеничке одежде; сребрним и златним чипкама; гајтанима; бортнама; чохом скалицком, рајхенбершком и билицком; дугмадима пожунским; мараматама мајлендерским; чизмама трнавским; шпецерајем; белом робом; гвожђем; да је остваривала годишњи промет од 80.000 форинти и имала, по азбучном реду уписаног, 161 дужника.

У Пешти су Срби 1743. год., већином трговци, имали око српске цркве на Кечкеметској капији 50 кућа; сем тога 1780-их година имали су своје куће и у отменом крају вароши, где су биле палате кнеза Гражалковића, грофа Телекија, Јанковића и др.

На великом дебрецинском вашару крајем XVIII века, писао је један Мађар, трговину платном имају у својим рукама претежно Срби (Raitzen), а у Мишколцу, прича исти аутор,

„неунитски Грци су готово сву робну трговину приграбили; сви дућани, сем једног, припадају њима”. Сегедински магистрат опомињао је 1761. год. грађане да не купују на вересију од Грка, Раца и Турака.

Неки српски трговци трговали су и чешким стаклом, које се тада извозило у Француску, Италију, Шпанију, Русију, Пољску и Турску. У извештају о раду једне од највећих чешких фабрика стакла, у Хајди, од 25. априла 1774, Јосиф А. Шрајер између осталог је тврдио да се трговина стаклом у Турску налази у рукама „турских Срба”. Немачки статистичар и културни историк Х. Грелман писао је 1790. год. да се педесет година раније у Угарској није могао наћи готово ниједан мађарски трговац, сву трговину држали су у својим рукама Немци, Раци и Јевреји.

Неки извори говоре да су српски трговци на велико радили у XVIII веку и у Хрватској и Славонији. Немачки историчар Енгел пише за Загреб крајем XVIII века, који је 1787. имао 2.815 а 1798. год. око 18.000 становника: „Раци и Јевреји имају ту највећи део трговине у својим рукама”. И хрватски гроф Адам Оршић пише у својим мемоарима пред крај XVIII века, кад услед велике кризе нико није имао новца: „код Раца и Јевреја, који одавна тргују и по навици рђаво живе, има још готова новца”. Град Копривница, у коме је 1787. год. било 3.417 становника, жалио се 1749. године Крајишко-војној области на несносну конкуренцију српских и грчких трговаца.

Кад је на угарско-хрватском сабору у Пожуну 1751. год. Марија Терезија затражила повишење пореза за дванаест стотина хиљада форинти, угарско-хрватска опозиција то је одбијала наводећи као разлог да се у Угарској трговина налази у „рацким и грчким рукама”.

Карловци су 1776. год. поред сиротињских кућа, покривених трском и шиндром, имали и 300 већином трговачких и занатлијских кућа од камена, од којих стотину на спрат, међу њима и такве „које би се у Бечу и Берлину лепим сматрале”. За време Доситејевог боравка у Карловцима, пре него што је прешао у Београд, у месту је било 220 различитих занатлија, од чега само 44 терзије, 17 ћурчија и 24 опанчара.

У Вуковару су у другој половини века Срби бројем и иметком били претежнији од иновераца. Од 1759. до 1778. год. варошки кнезови били су махом Срби, све трговачке радње и све куће на пијаци биле су у њиховим рукама. И Иван Чапловић у свом опису Хрватске и Славоније тврди да су Грци и „Раци” тамо најпредузетнији трговци и да се најпре обогате.

И Темишвар је још тридесетих година XIX века, не по броју већ по угледу и занимању становника, имао српски тип. Трговина је била претежно у српским рукама. Ту су седели бројни велепоседници Срби у својим лепим палатама и зимовали у том средишту Баната. О великим празницима, Божићу или Богојављењу, испред Саборне цркве, на великој пијаци, стајало је и по 50–60 парадних кочија, што је био видан знак благостања њихових власника.

Из горе приказаног наглог процеса раслојавања српског друштва и брзог социјално-економског формирања и напредовања грађанског трговачко-занатлијског сталежа, нарочито у XVIII веку, резултовале су, сасвим природно и доследно, и напредне тенденције у духовном развоју.